

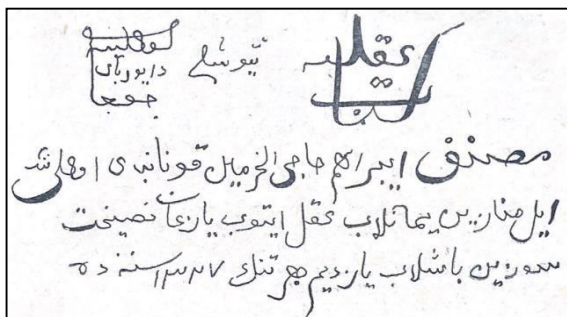
АБАЙ ҚҰНАНБАЕВТЫҢ ЕСТІЛІК МӘСЕЛЕСІ ТӨНІРЕГІНДЕ ЖАЗҒАН ҚАРА СӨЗДЕРІ (орыс, ағылшын тілдеріне аудару жолдары)

Абай Құнанбайұлы ХІХ ғасырдың екінші жартысындағы әйгілі орта Азиялық ақын, қазақ жазба әдебиетінің негізін қалаушы, демократ, ағартушы, ойшыл.

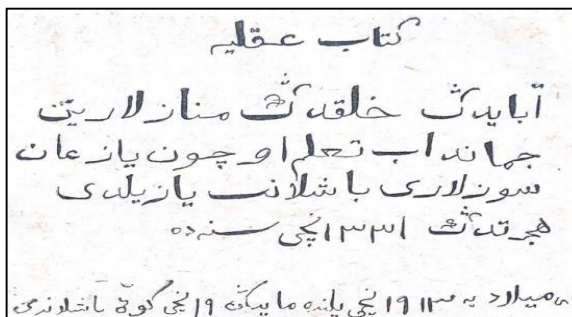
Абай халқының мұңын мұңдап, зарын зарлаған, қоғамдағы күрделі мәселелерге терең үңілген, заманды өзгерту жолын іздеген ерекше тұлға. Ол орыс философтарының, демократтарының шығармаларын оқып, зерттеп, олардың демократиялық идеясын қабылдап, оныөзінің білімімен, философиясымен ұштастыра отырып өз ұлтына дәріптеуге тырысады. Абай-дың сол мақсатта жазған көркемдік, әлеуметтік гуманистік және дінге көзқарастары терең білінген еңбегі – қара сөздері.

Ақынның 1890-1898 жылдар аралығында жазған шығармалары топтастырылып, «қара сөз» деп аталып бізге жетті. Қара сөздер – тәлім берерлік ақыл-жиыны жетімді насихат сөздер.

Абайдың «Қара сөздерінің» соңғы нұсқасы Мүрсейіттің және А. Жандыбаевтың қолжазбалары бойынша жарияланып келген. Ақынның 150 жылдық мерейтойы қарсаңында «Қара сөздердің» бұрын кеткен текстегі кемшіліктері түзетіліп, түпнұсқамен дәлдігі мүмкіндігінше қалпына келтірілген.

Абай қарасөздерінің Мүрсейіт қолжазбасы. І-бет.

Абай қарасөздерінің Жандыбаев қолжазбасы. І-б.

Бір ғасырдан астам тарихы бар Абайдың қара сөздерін көптеген зерттеушілер оқып-біліп, зерттегені, әлі де зерттеп жүргені мәлім. Осы тұрғыда «Абайдың қарасөздері» кітабының авторы Ханғали Жұмашұлы Сүйіншәлиев өз зерттеуі туралы былай дейді: «Бұл айтылған пікірлердің бәрі де Абайдың қарасөздерін толық зерттеу бола алмайды. Тек Абай сөздерінің аты мен мазмұнын бірқалыпқа келтіру туралы әртүрлі пікірлер айтып, алғаш хабар ретінде бөлек зерттеуді қажет ету талаптары болып отырады. Сондықтан, Абайдың қарасөздері зерттеуді, ғылыми тұрғыда тереңірек қарауды, ойластыра беруді қажет ететін тың жатқан тақырып болды» [1, 50].

Ғылыми тұрғыда деп айтуы жай емес, себебі Абайдың қара сөздері көркем шығарма мен ғылыми шығарма тоғысында жазылған эссе түріндегі ғылыми мәтін үлгісі болып табылады. Қара сөздер көркемдік-эстетикасы жағынан адамның сезіміне, психологиясына әсер етсе, «толық адам» идеясын егжей-тегжейлі қозғауы жағынан ғылыми танымға әсер етеді.

Абайдың қай қара сөзін оқысаң да, өзіңе қажет құнды дүниені табуға болады, себебі ол тіршілікке нақты бағыт беруші құрал, баға жетпес мұра. Ақын қара сөздерінде адамгершілік құндылықтарды: ақиқатпен өмір сүру, кеселді нәрселерден аулақ болу, жақсы мен жаманды ажырату, білім-ғылымға жақын болу, ішкі үйлесімділік, сүйіспеншілік, естілік сияқтыларын сөз қылды.

Абай өзінің үш қара сөзінде естілік мәселесін қозғайды: «Он бесінші сөз», «Он тоғызыншы сөз», «Отыз бірінші сөз». Соның ішінде соңғы екеуі ерекше көңіл бөлуді талап етеді. Зерттеулерге сүйенсек, қара сөздерді қағаз бетіне түсірерде қолжазбадағы сөздердің түсініксіздігі, олардың ретінің ауысуы сияқты көптеген қиыншылықтар туындағаны анық. Мысалы: «Он тоғызыншы сөзі» мен «Отыз бірінші сөзін» алып қарасақ, бұлар: 1. Екеуі мазмұн жағынан бірін-бірі толықтырып, жалғасып жатады; 2. осы «Отыз бірінші сөз» Мүрсейтте «Жиырманшы сөз» болып, «Он тоғызыншы сөзден» кейін келеді; бірімен бірі жалғасып жатады [2, 38]; 3. Абайдың өзі «Отыз екінші сөзінде»: «Осы сөздің 19-бабында жазылған ақыл кеселі деген төрт нәрсе бар. Содан сақ болу керек» [3] деп, ескерту жасайды. Бұл көрсеткен кеселдері де естігенді ұмытпаудың төрт түрлі себебі де сол «Он тоғызыншы сөз» бен «Отыз бірінші сөзде» бар нәрсе. Абайдың өзі сол, бұрын айтқан пікіріне дұрыс сілтеу жасайды. Қазіргі «Отыз екінші сөз», қолжазбада «Жиырма бірінші сөз» болып келеді [2, 38]. Ал қазіргі «жиырманшы сөз», «Тоғызыншы сөз» ретінде, қолжазбасының 29 бетінде бөлек жүр.

Ал, жоғарыда көрсетілген Абай ескертулерін түсіндірмекші болған жолдастар, Абайдың бұл ескертуін қатеге саяды; не «Мүрсейттің шатыстыруынан болса керек» деген пікірлер айтып, «Отыз бірінші сөзге» сілтейді.

Біздіңше, Абайдың «Он тоғызыншы сөзі» мен «Отыз бірінші сөзін» екі бөлек сөз етпесе де болады. Екеуін бір ғана «Он тоғызыншы сөз» деу жөн. Себебі, жоғарыда айттық, екеуі мазмұндас, көлемдері шағын. Баста, Абайдың өзі жазғанда бір болу керек. Кейін көшірушілер бөліп жазса керек [1, 48].

Міне, осындай ерекшеліктерді ескере отырып, «Он тоғызыншы сөз» бен «Отыз бірінші сөзді» бірге талдауға салып, зерттеу әбден мүмкін болып отыр.

ОН ТОҒЫЗЫНШЫ СӨЗ

Адам ата-анадан туғанда есті болмайды: естіп, көріп, ұстан, татып ескерсе, дүниедегі жақсы, жаманды таниды-дағы, сондайдан білгені, көргені көп болған адам білімді болады. Естілердің айтқан сөздерін ескеріп жүрген кісі өзі де есті болады. Әрбір естілік жеке өзі іске жарамайды. Сол естілерден естіп білген жақсы нәрселерін ескерсе, жаман дегеннен сақтанса, сонда іске жарайды, соны адам десе болады.

Мұндай сөзді есіткенде жайқақтап, шалғырттанып не салбырап, салғырттанып есітсе, не есіткен жерін қайта қайырып сұрап ұғайын деп тұшыңбаса, не сол жерде сөздің расына көзі жетсе де, шыға беріп қайта қалпына кетсе, естіп-есітпей не керек?

Осындай сөз танымайтуғын елге сөз айтқанша, өзінді танитұғын шошқаны баққан жақсы деп бір хакім айтқан екен, сол секілді сөз болады.

ОТЫЗ БІРІНШІ СӨЗ

Естіген нәрсені ұмытпастыққа төрт түрлі себеп бар:

әуелі — көкірегі байлаулы берік болмақ керек;

екінші — сол нәрсені естігенде, я көргенде ғибратлану¹ керек, көңілденіп, тұшынып, ынтамен ұғу керек;

үшінші — сол нәрсені ішінен бірнеше уақыт қайтарып ойланып, көңілге бекіту керек;

төртінші — ой кеселді нәрселерден қашық болу керек. Егер кез болып қалса, салынбау керек.

Ой кеселдері: уайымсыз, салғырттық, ойыншыл-күлкішілдік, я бір қайғыға салыну, я бір нәрсеге құмарлық пайда болу. Бұл төрт нәрсе — күллі ақыл мен ғылымды тоздыратұғын нәрселер.

[4; 48, 77]

Ең алдымен, қара сөздерді талдамас бұрын, екеуінде де негізгі ойды білдіріп тұрған *ес, есті* сөздерінің мағынасын ашып, анықтап алған жөн. «Ес» дегеніміз – адам баласының өткен тәжірибесінен қалған мәліметтерді жадында қалдырып, сақтап, кейін бұрын білгендерін жойып алмастан, оларды қайта танып, жаңғыртумен ақпарат топтауы [5]. Ал «есті» болса – адамның танымдық іс-әрекетінің сатысы, логикалық және шығармашылық ойлау қабілеті дегенді білдіреді.

Абайдың «Он тоғызыншы сөзіндегі» *алғашқы сөйлем бастапқы бірбүтін ойды* анықтап тұр. Яғни, адам дүние есігін ашқан уақытында бірден ақылды, саналы болып жаратылмайды, ондайға өмірлік тәжірибе ғана жеткізе алады деген ойды айтады. *Екінші сөйлемінде* сол *бастапқы ойдың қосымша екінші қырын* айтып отыр: «есті атану үшін, – дейді Абай, – естілердің айтқан сөздерін ескеру керек». Ашып айтатын болсақ, өмірде естілікке жету үшін өзіңнен алдыңғы қатарда жүрген көрген-білгендермен, тәжірибесі мол адамдармен тілдесіп, олардың бөлісіп отырған әр сөзіне құлақ аса білу қажет. *Үшінші, төртінші сөйлемінде* автор естіліктің жеке өзі іске жарамайды, тек естігенін ескерсе ғана іске жарайды деу арқылы *бөлек ойды* айтып, *алғашқы мағыналық бөлікті* тәмамдайды.

Екінші мағыналық бөлік толықтай «Отыз бірінші сөзбенен» үндеседі. Екеуі де естіген нәрсені зейінмен, ынтамен, тұшынып, қайталау арқылы ұғу, басқа нәстеге алаңдамау деген ойды айтады да, керісінше болған жағдайда, естудің қажеті жоқ, ол – ақыл мен ғылымды тоздырады дейді. Бұдан туатын тұжырым: Абайдың «Отыз бірінші сөзі» **бірбүтін ойды** білдіретін **бір ғана мағыналық бөліктен** тұрады.

Енді, **соңғы мағыналық бөлікте**, осы естілікке ұмтылмайтын адамнан гөрі шошқаны баққан артық деп **қорытынды ой** білдіреді. Бұлай деуі арқылы Абай өте қатаң, жүрекке тиерлік тұжырым жасады деуге болады. Себебі, адам баласынан саналы тірі жан жарықтықта болмаған. Бұның біздің заманымыздағы және келер замандағы адам баласына үлкен ой салатыны сөзсіз...

Абай шығармаларының аудармасы туралы айтатын болсақ, орыс тілінде ең алғаш аударма 1897 жылы Абайдың көзі тірісінде жасалған. Оны 1946 жылы Әлкей Марғұланмен табылған К.Н. Кудашевтың «Перевод киргизских песен и легенд» қолжазбаларынан көруге болады[6]. Кейіннен, 1944 жылы, Ғабит Мүсіреповтың басшылығымен жасалған бір томды жинақта орысшаға жолма-жол аударылған [7]. Ал, қара сөздерінің орыс тілінде аудармасы алғаш рет 1944-1945 жылдар төңірегінде Ш. Бекмухамедовпен жолма-жол аударылған қолжазбаларда кездеседі[8; 33,62] және бұл аудармалар 1945 жылы Абайдың 100 жылдығына арналып жарияланған Виктор Борисович Шкловскийдің аудармасы[9] деп танитын аудармаға негіз болып табылады. Кейіннен, аудармашылар қатарын Сәтімжан Санбаев [10], Ролан Сейсенбаев пен Клара Серикбаева толтырды[11]. Осы Ролан Сейсенбаев пен Клара Серикбаева аудармаларын негізге ала отырып, David Aitkyn қара сөздерді ағылшын тіліне тәржімалаған.

Бекмухамедов түпнұсқадағы семантикалық мағынаны дұрыс ұғынып, стиль ерекшеліктеріне мән беріп, түпнұсқаның сөз саптауын, көркемдеуіш құралдар қолданысын жолма-жол орынды аударған. Ал, Шкловский сол жолма-жол аударманы орыс тілінің талаптарына сай жөндеп, көркем аудармаға келтірген. Оны келесі мысалдан көруге болады:

Б. – Человек при рождении от родителей (матери) не бывает разумным.

Ш. – Не от рождения человек разумен.

Шкловский аудармасында алғашқы мағыналық бөлік екі бөлек сөйлемге бөлініп, грамматикалық трансформацияға ұшырағанына қарамастан, сондағы бастапқы бірбүтін ой бұрмаланып тұрған жоқ. Ал осы шығармадағы *ес* түбірінен шыққан сөздердің өзге тілдердерге аудармасын төмендегі кестемен айқындауға болады.

Түпнұсқа	1 Ш.Б	2 В.Ш	3 С.С	4 Р.С, К.С	5 D.A
есті	Разумный				reasonable being (разумное существо)
естілер	умные люди	Мудрые		разумные	wise men (мудрые)
ескеріп жүрген	запомя- нающий	запом- нивший	запомяная	внимая	by listening to (прислушиваясь)
естілік	благоразумие		беседа	обладат ь разумом	to be endowed with abrain (быть наделенным умом)
естіген нәрсені	услы- шанные вещи	что ты слы-шишь	советы	услышан- ное	what is heard (услышанное)
ұмытпас-қа (есте сақтауға)	не забыть	усвоить	запомнить	Восприя- тие и запоми- -ание	the perception and memorization (восприятие и запоминание)

Орыс тіліндегі сөздіктерге көз жүгіртсек[12], онда *разумный (есті)* сөзі *умный, с-ознательный* сөздерімен синонимдес келеді. Яғни, аудармашылар *естіні* ақылдымен, *саналымен* теңдестіреді және осы мағыналық бірліктер түпнұсқадағы негізгі ойды айқындап тұрған *есті* сөзін толықтай жеткізіп тұр. Сондай-ақ, *естілер* сөзі де нақты баламалы бірлігімен өте орынды аударылған. Әр аудармашы әртүрлі атау қолданғанымен (*умные люди, мудрые, разумные*), олардың мағынасы бір, синонимдес – бәрі де ақиқат пен жалғанды парықтай алатын, тәжірибесі мол, саналы әрі ақылды адамды сипаттаған. Ал, *ескеріп жүрген*, кестеде көріп тұрғанымыздай Бекмухамедов, Шкловский, Санбаев жұмыстарында бірдей аударма бірлігін тапса, Сейсенбаев пен D. Aitkyn аудармалырында алдыңғыларына ұқсамайтын бірліктерді тапқан. Соңғыларындағы *внимая және by listening to*, екеуі де *тыңдау, құлақ асу, ұғу* дегенді білдірсе, қалған үш аудармашы *есінде сақтау (запоминать)* деп тәржімалаған. Қайсы бірін алсақ та, түпнұсқадағы семантика бұрмаланып тұрған жоқ. Төлтұынды авторының осы тұрғыда айтпағы әртүрлі тәсілмен болса да, дәл әрі түсінікті жеткізілген. Келесі – бұл *естілік* ұғымы. Шкловский Бекмухамедовтың *благоразумие (естілік)* деп тәржімалауын өзеріссіз қалдырса, Р. Сейсенбаев пен D. Aitkyn *естілікті* – *ақылға кенелу* деген бірлікпен берген. Алайда, Санбаев аудармасында түпнұсқа трансформацияланып, *естілік* мағыналық бірлігі мүлдем түсіп қалып, оның орнына *беседа* сөзі аудармашы тарапанынан қосылған. Мұндай аудармашылық шешім төлнұсқа авторының көркемдік-экспрессивтілігін әлсіретіп қана қоймай, семантикасын да бұрмалады деуге болады.

Енді, «Отыз бірінші сөздегі» негізгі ойды айқындайтын мағыналық бірлік – *есту* сөзін талдайтын болсақ, қай аудармашы болмасын аудармада оның тура баламалы бірлігін берген. Ал, *ұмытпасқа (есте сақтауға)* сөзі Бекмухамедов аудармасында баламалы бірлігімен берілсе, бертіңгі аудармашылардың жұмыстарында антонимдік аударма арқылы берілген. Сонымен қатар, Р. Сейсенбаев пен D. Aitkyn мұнда *ұмытпас* сөзінің жанына *ұғыну (восприятие)* мағыналық бірлігін өз тараптарынан қосу арқылы конкретизация жасауды жөн көрген.

Қорыта айтқанда, Абайдың «Он тоғызыншы сөзі» мен «Отыз бірінші сөзі» екеуі мазмұндас, көлемдері шағын, бір-бірін толықтырушы, бір ойды білдіретін біртұтас мәтін. Баста, Абайдың өзі жазғанда бір болу керек[1, 48].

Жоғарыда талдаған қай аудармашыны алсақ та, Абайдың айтпақ ойын толыққанды жеткізуге тырысқан, түпнұсқадағы мағыналық бірліктердің аудармада баламасын мейлінше орынды тапқан. Тек қана, Сәтімжан Санбаевпен жасалған аударма бір ғана сөздің трансформациялануы арқылы семантикалық бұрмалануға ұшыраған. Сондықтан, ақын қара сөздерін басқа тілдерге аударғанда осындай мағыналық бірліктерінің лайықты түрде берілуі аударманың түпнұсқаға сәйкестігінің басты өлшемі болып табылады. Аударма бұл өлшем талаптарына жауап бере алмаған жағдайда, оның көркемдік сапасы туралы айту артық болуы мүмкін. Жоғарыда жасалған талдаулар түпнұсқа мәтініндегі мағыналық бірліктердің мазмұны мен пішіні, семантикасы орыс, ағылшын тілдеріндегі аудармаларда жеткілікті көркемдік деңгейде көрініс таппағанын білдіреді.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Х. Ж. Сүйіншілиев. Абайдың қарасөздері – КазССР, Казгослитиздат, 1955 – 152 б.
2. «Китап тарих (Мүрсейт қолжазбасы) 38 бет. Қаз. ССР Ғ. А қолжазба қоры.
3. Абай (Ибраһим) Құнанбаев. шығ. тол. жинағы. 360 бет.
4. Накыл сөздер / Құнанбайұлы, Абай, – Алматы : Көшпенділер, 2007. – 160 б.
5. <https://massaget.kz/qaarc/qa/9741/>
6. К.Н. Кудашев. Перевод киргизских песен и легенд. – Ленинград, Архив географического общества. Найден А. Маргуланом, 1946г, 104 стр.
7. Абай (Ибраһим) Кунанбаев. Однотомник. Подстрочный перевод, под редакцией Г.Мусрепова. Алма-Ата, 1944. (Содержание – 644)
8. №630 (1) Абайдың қара сөздерінің аудармасы, аударған: Бекмухамедов Ш. URL: <http://nblib.library.kz/elib/library.kz/rukopisy/630/1.html#undefined>
9. Абай Кунанбаев. Избранное. Перевод с казахского. Москва; ОГИЗ, Государственное издательство художественной литературы, 1945 – 321 с.

10. Абай. Стихи. Слова Назидания. – М.; Русская книга, 2003 – 240 с.
11. Абай. Қара сөз. Поэмалар. Книга Слов. Поэмы. Перевод с казахского К. Серикбаевой, Р. Сейсенбаева, Алма-Ата: Ел, 1992 – 272 с.
12. Словарь русских синонимов

